

ԱԶԳԻ ԵՐԳԻՉԸ

ԵՂԻՇԷ ՄՍԴԱԹԵԱՆԻ

Le peuple - c'est ma muse.
Béranger.

I

Մարդիկ այնքան սերտ են կապւած իրար հետ ձգտումներով
և շահերով որ միայն փոխադարձ օգնութեամբ կարող են ապահո-
վել իրանց ոյժերի և ընդունակութիւնների զարգացումը: Ահա
ինչու թէ անհատի և թէ հասարակութիւնների զարգացման պայ-
մաններում նշանաւոր դեր են կատարում փոխառութիւնն ու նմա-
նողութիւնը: Որքան էլ ըստ երևոյթին ինքնակաշ լինի մի մարդու
կամ մի ազգի հանձար, նա էլի շատ բան է պարտական իւր նա-
խորդներին և իւր ժամանակակիցներին, թէկուզ ինքը այդ հան-
ձարը չը խոստովանէր էլ այդ: Վերցրէք մարդկային ազգի յառա-
ջադիմութեան ամենանշանաւոր հերոսներից որին կամենաք. լինի
նա մեծ մտածող՝ ինչպէս Արիստոտէլը, մեծ աշխարհակալ՝ ինչպէս
Մակեդոնացին, մեծ թատերագիր՝ ինչպէս Շէքսպիր կամ մեծ կոմ-
պոզիտոր՝ ինչպէս Մոցարտ... ամենքն էլ ունեցել են իրանց նա-
խորդները և ուսուցիչները: Մենք հիանում ենք եւրոպական ազ-
գերի վեամ քաղաքակրթութեան վրայ, բայց ի՞նչ կը լինէր նա,
եթէ եղած չը լինէր հեթանոսական կլասիկական կուլտուրան,
որ մասամբ՝ քրիստոնէականին իբր հիմք ծառայեց: Այսպիսով թէ
մեծ մարդկանց և թէ մեծ ազգերի կեանքի մէջ զուր կը լինի ան-
պայման ինքնուրոյնութիւն որոնելը, որովհետեւ իրօք միայն պայ-

մանական, չարաբերական ինքնուրոյնութիւն կայ: Այդ ինքնուրոյնութիւնը նրանով չի շարժուում, թէ ինչ ենք մենք ստացել ժառանգաբար, աւանդաբար կամ մեր շրջանից ու ժամանակից, այլ նրանով, թէ ինչպէս և որքան ենք շահեցրել այդ անխուսափելի միջոցներով ձեռք բերածներս, ինչ նոր կոհիւնացիա ենք արել դրանցից կամ ինչ նոր բան ենք աւելացրել նախորդ սերունդների աշխատանքի վրայ: Մեծ մարդիկ նրանով չեն մեծ, որ իրանց դարու զաւակներն են, այլ նրանով, որ իրանց դարից բարձր են, դարի ուղեցոյցներն ու պարագլուխներն են: Այդպէս էլ մեծ ազգերը իրանց փոխառութիւններով չէ՝ որ պարծենում են, այլ իրանց ստեղծագործութիւններով: Փոխ առնելու ընդունակութիւնը առաջադիմութեան գրաւականներից մէկն է, սակայն փոխ առնելը նպատակ է, այլ մի աստիճան, որով անհրաժեշտաբար անցնում է իւրաքանչիւր անհատ և իւրաքանչիւր հասարակութիւն մինչև ինքնուրոյնութեան հասնելը: Ոչոք վատ նշան չի նշմարում այն բանի մէջ, որ մի տարեկան մանուկը մօր փէշից բռնած է ման գալիս: Բայց ամենքը վատ նշան կը նշմարեն, եթէ նոյն մանուկը չափահաս դառնալուց յետոյ էլ՝ ման գալիս մօր փէշը բաց չը թողնի: Եթէ քաղաքակրթութեամբ մանուկ ազգը հետևում է կուլտուրական ազգերի ընթացքին, փոխ առնելով նրանց մշակած աւելի բարձր քաղաքակրթութեան արդիւնքները, դա ուրախալի է ընդհանրապէս. բայց եթէ այդ ազգի ամբողջ գործը միայն փոխ առնելը պիտի լինի, առանց որ նա փոխ առածը իւր ազգային բնատրութեանն ու կեանքին չարմարեցնել կարողանայ, առանց որ նա օտարինը իւրացնել, ազգայնացնել կարողանայ, — այն ժամանակ զուր է այդ ազգի ստեղծագործական ընդունակութիւնների մասին խօսելը, զուր է նրա ինքնուրոյնութեան և ապագայի վրայ յոյս պահելը...

Յիսուս տարի է որ հայ ազգը հաստատուող է դրել եւրոպական քաղաքակրթութեան ճանապարհի վրայ: Այդ քաղաքակրթութեան զանաւարանը այնքան հարուստ և յիսուն տարին այնքան կարճ ժամանակամիջոց է մի ազգի պատմական կեանքի համար, որ դեռ խօսք չի կարող լինել մեր արած փոխառութիւնների բաւարարութեան մասին, ուր մնաց որ մենք պատրաստ լինէինք ինքնու-

րոյն ճանապարհ հարթելու ընդհանուր առաջադիմութեան ասպարիզում: Մեր կեանքի ձևերը, մեր նիստ ու կացը, մեր աշխարհայեցողութիւնը վերջին յիսուն տարիների ընթացքում, արդարեւ, փորձեցին և շարունակում են փորձել իրանց վրայ եւրոպական կեանքի որոշ ազդեցութիւնը, սակայն անաչառ մտքից ծածուկ չէ, որ այդ ազդեցութիւնը դեռ չի հասել ցանկալի խորութեան ու լայնութեան: Դեռ վերջացած չի կարելի համարել մեր հին և նոր սերունդներին կաւիւր, որ մօտ կէս դար առաջ սկսւելով կեանքի մէջ, շուտով անցաւ և գրականութեան մէջ և տարիների ընթացքում զբաղեցրեց մեր ազգատիկ պարբերական մամուլը: Թղթի վրայ նոր գաղափարներն՝ արդարեւ, տարան յաղթանակը, բայց նրանք՝ այդ գաղափարները թոյլ գործադրութիւն ունեցան իրականութեան մէջ, ուր հին աւանդութիւնները դեռ բաւական ահուր են, թէև այդ աւանդութիւնների ջատագովները իրանց առաջնայ յարձակողական դիրքը փոխարկել են պաշտպանողականի: Մի հայեացք ձգեցէք մեր ընտանեկան և հասարակական կեանքի վրայ և դուք կը համոզւէք, որ մենք եւրոպական քաղաքակրթութեան արտաքին կողմերն ենք աւելի իւրացրել, քան ոգին ու բովանդակութիւնը: Մեր հասարակութեան նոյն իսկ ինտելիգենտ կոչւած դասակարգերում, այսինքն ազգի այն մասի մէջ, որ ամենից աւելի է ազդուել եւրոպական քաղաքակրթութիւնից, դուք կ'ընդհարւէք շատ անգամ այնպիսի գաղափարների ու սովորութիւնների հետ, որոնք ոչ միայն ոչինչ կապ չունեն, այլ ուղղակի հակասում են այն լուսաւոր և մարդասիրական սկզբունքներին, որոնց ներկայացուցիչն են համարւում այդ եւրոպականացած ասիացիք: Եւ չենք խօսում ստորին դասակարգերի մասին, որոնք դեռ նոր են զարթնում դարաւոր քնից և եւրոպական քաղաքակրթութեան տականքն են իւրացնում:

Մեր բարոյական, մտաւոր և հասարակական կեանքի արտապատութիւնները՝ մեր եկեղեցին, մեր դպրոցը, մեր մամուլը, մեր թատրոնը, մեր այլ և այլ ընկերութիւնները դեռ այնքան թոյլ են իրանց գործունէութեամբ, արդիւնաբերութեամբ ու ազդեցութեամբ, որ անդադար չարագոշակ նկատողութիւնների առիթ են տալիս մեր ազգային և օտարազգի զոյլներին: Բայց և այնպէս, ասպագայի վրայ մռայլ աչքով նայելու շատ էլ տեղիք չը կայ: Մեր

Ժամանակը մի անցողական ժամանակ է։ Նորամուտ եւրոպականութիւնը քանդեց մեր հնադարեան խարխուլ տան պատերը, որ սպառնում էին իրանց աւերակների տակ ծածկել մեր դիակները. մենք մեր առաջին փորձերն ենք անում հին տան տեղը նորը կանգնեցնելու և ինչպէս բոլոր այդ օրինակ դիպածներում, քիչ չէ պատահում, որ սխալուած ենք. սակայն խօսքը հէնց մեր մասնաւոր սխալների մասին կարող է լինել և ոչ թէ մեր ամբողջ ճարտարապետների մասին կարող է լինել և ոչ թէ մեր ամբողջ անխախտ է և ապահով։ Ամեն կան գործունէութեան, որի հիմքը անխախտ է և ապահով։ Ամեն մի յեղափոխութիւն բերում է իւր հետ որոշ չափով և կործանում։ Բայց այդ կործանումից միայն անմիտն է վհատուած Գարնանը, երբ գետերը փշրում են իրանց սառուցի կապանքները և դուրս գալով ափերից իրանց սրընթաց պղտոր ալիքների հետ քշում տանում են դարաւոր ժայռեր ու ծառեր, երբ դաշտերում և անտառներում նոր հալած ձիւնը անանցնելի ցեխ է գոյացնում, ոչ մի խելքը զլխին մարդ չի տրտնջում արեւի վրայ և չի ցանկանում որ ձմեռը վերադառնայ. ամեն մէկին յայտնի են տարւայ այդ գեղեցիկ եղանակի հետ կապած մի քանի անախորժութիւնները և ահա իւրաքանչիւրը իւր հասկացողութեան համեմատ նախազգուշութիւններ է ձեռք առնում այդ անախորժութիւններից ըստ կարի ազատ մնալու համար։ Ամեն մէկը գիտէ որ մի քանի օր էլ—և գետը կը ստանայ իւր սովորական խաղաղ ընթացքը, դաշտն ու անտառը կը շորանան և կը զարդարեն թարմ կանաչով, տերեւներով ու ծաղիկներով, և բնութեան հետ նոր ոգի առած մարդը փառք կը տայ Արարչին։ Մեր ազգային կեանքի արդի մոմէնտը կարելի է նմանեցնել զարնանամուտին։ Եւրոպական լուսաւորութեան արեւը դեռ նոր է ծագել. նոր հալած ձիւնը շատ տեղերում անանցնելի ցեխ է գոյացրել. գետերը շատ տեղերում դուրս են եկել ափերից և մինչև անգամ քշել տարել են իրանց զօրեղ հոսանքի հետ մեր սրտին մօտիկ մի քանի թանգագին չիշատակներ, բայց և այնպէս վերածնութեան այս վեհ տեսարանի հանդէպ միայն անմիտներն ու փոքրողիւններն են որ գոռում են վործանում և տրտնջում են արեւի վրայ, իսկ նրանք, որոնք ծանօթ են ընդհանուր զարգացման օրէնքներին, նրանք գիտեն որ կարծեցեալ վործանումը մի ժամանակաւոր և անխուսափելի չարիք է, որի դէմ, այն, պէտք է կուել, բայց յամենայն

դէպս պէտք չէ մոռանալ ողջունել զարնան զալուստը և պատրաստուել նոր կեանքի համար: Իսկ ողջունել զարնան զալուստը և պատրաստուել նոր կեանքի համար՝ չի նշանակում նստել ձեռները ծալած ու նայել արեւին, այլ նշանակում է մի կողմից մեր կեանքի մէջ մուտք գործած թարմ և առողջ հոսանքներին տալ ազդային ուղղութիւն, միւս կողմից՝ շարունակել նորանոր ճանապարհներ բանալ եւրոպական լուսաւորութեան կենսատու և յորդառատ աղբիւրներից դէպի շորացած և անապատ հայրենի անդաստանները:

Շատ նշաններ ցոյց են տալիս որ մեզանում արդէն սկիզբն է առել թէ՛ այդ ազդային ուղղութիւնը և թէ՛ նորանոր ճանապարհներ բանալու ձգտումը: Մենք մեր ժամանակի հայոց պատմութիւնը չենք գրում. բաց ի թէ՛ ճշմարիտ է, որ գրականութիւնը կեանքի հայելին է, մեզ թւում է թէ՛ մի ընդհանուր հարեանցի ակնարկ ձգելով մեր նոր գրականութեան վրայ և մասնաւորապէս կանդ առնելով մեր այն մատենագրի պօէզիայի վրայ, որ մեր ազդային երգիչն է համարւում, մենք կարող կը լինենք մեր յառաջագիմութեան այդ տենդենցիան ակնյայտի դարձնել մեր ընթերցողներին:

II

Գրականութեան զարգացման օրէնքները ջոկ չեն կեանքի զարգացման օրէնքներից: Ինչպէս մի նոր սթափուած ազգի կեանքը՝ նախ քան զարգացման ինքնուրոյն ճանապարհով ընթանալը, ենթարկւում է ուրիշ՝ աւելի քաղաքակիրթ ազգերի կեանքի ազդեցութեան, այդպէս էլ մի նորածին գրականութիւն՝ նախ քան ինքնուրոյն գոյն և ուղղութիւն ստանալը, ենթարկւում է օտար՝ աւելի հարուստ և մշակւած գրականութեան ազդեցութեան: Պունիկեան պատերազմների շրջանում հռոմէացիք մօտ ծանօթացան յոյներին հետ և սկսեցին փոխ առնել նրանց քաղաքակիրթութեան արդիւնքները. այդ ծանօթութեան հետեւանքներից մէկն էլ այն եղաւ, որ հռոմէական գրականութիւնը այդ շրջանում ի դէմս իւր լաւագոյն ներկայացուցիչների, ինչպէս օրինակ՝ Տերենցիոսի, Լինիոսի, Վատոնի և ուրիշների, ենթարկեց հելլենական գրականութեան հզօր ազդեցութեան: Միայն Օգոստոսի դարում հռոմէական գրականութիւնը աւելի ինքնուրոյն ուղղութիւն ստացաւ, թէև յունական

ազդեցութիւնից կատարելապէս ազատուել կրկին չը կարողացու-
 XVII դարու վերջերում և XVIII դարու առաջին կիսում գերմանա-
 կան գրականութիւնը ենթարկւած էր ֆրանսիական կեղծ-կլասի-
 ցիզմի ազդեցութեան, որից ազատեց միայն անցեալ դարում շնոր-
 հիւ Լեսսինգի, Գեթէի, Շիլլերի և սրանց ընկերակիցների, որոնք
 հիմք դրին ազգային գերմանական գրականութեան։ Ռուսաց նոր
 գրականութիւնը մինչև ներկայ դարու սկիզբը գտնուում էր գլխա-
 ւորապէս գերմանական և ֆրանսիական ազդեցութեան տակ։ Պուշ-
 կինի, Գրիբոյէդովի, Գոգոլի ժամանակից միայն նա սկսեց բռնել
 ինքնուրոյն ուղղութիւն։ Հայոց նոր գրականութիւնը ի հարկէ
 ընդհանուր օրէնքից բացառութիւն կազմել չէր կարող։ Ինչպէս մեր
 բարբերը, զաղափարներն ու սովորութիւնները ենթարկւեցին եւրո-
 պական ազդեցութեան, այդպէս էլ գրականութիւնը նախ քան ինք-
 նուրոյն գոյն և ուղղութիւն ստանալը անհրաժեշտաբար պիտի են-
 թարկէր նոյն օտար գրականութիւնների ազդեցութեան։ Յայտնի է
 որ այդ ազդեցութիւնը դեռ մինչև օրս էլ շարունակուում է մեզա-
 նում և մենք դեռ չենք կարող պարծենալ մեր գրականութեան
 ինքնուրոյնութիւնով, բայց և այնպէս որոշ առաջադիմութիւն ցան-
 կալի ուղղութեամբ անկասկած արել է նաև մեր գրականութիւնը,
 և յամենայն դէպս խրատական է դիտել այդ գրականութեան մէջ
 տիրող ընդհանուր հոսանքները՝ թէ գրական ձևերի և թէ բովան-
 դակութեան մշակման կողմից։ Մեզ հարկաւոր է սկսել քիչ հեռից։

Յայտնի աշխարհագրական և քաղաքական պայմանների տար-
 բերութեան պատճառով հայ ազգի երկու գլխաւոր տարրերը՝ ռու-
 սահայերը և տաճկահայերը սակաւ են շփւել իրար հետ։ Դրանից է
 առաջացել մի ընդհանուր լեզւի բացակայութիւնը մեզանում և
 մեր նոր գրականութեան բաժանումը։

Քանի որ աշխարհիկ լեզուն չէր ստացել քաղաքացիութեան
 իրաւունք մեր դպրոցի և գրականութեան մէջ, դրափառը որ դա-
 սաւորութեան արժանի մեր միակ մայրենի լեզուն էր համարուում
 և գրականութեան միակ հնարաւոր գործին, շաղկապում էր աշ-
 խարհիւ երեսին ցրւած սակաւաթիւ հայ գրագէտներին։ Դրափառ
 դասագրքերն ու մատենաները, հրատարակւած լինէին նրանք Տաճ-
 կաստանում, Ռուսաստանում՝ թէ մի ուրիշ երկրում, հաւասար ըն-

դուներու թիւն էին գտնուած ամեն տեղ: Միևնոյն զրքերի վրայ էին սովորում տաճկահայ և ռուսահայ պատանիները, միևնոյն զրքերն էին կարդում չափահաս տաճկահայը և ռուսահայը: Այբբենարանը, Սաղմոսը, Աւետարանը, Նարեկը, Զամչեանի և Սալլանթեանի քերականութիւնները և Ազոնցի ծարտասանութիւնը իմաստութեան անխուսափելի աղբիւրներ էին ամբողջ հայ ուսանող սերնդի համար: Յովհան Վանանդեցու «Ոսկի Դարն» ու «Արփիականը», Լազարեանց ճեմարանի աշակերտների «Մուսայք Արարւոտեան»-ը, Կարինեանցի «ի մահն Արէլին», Բաղրատունու «Հայկ Դիւցազնը», Թոմաճանի և Հիւրմիդի թարգմանած «Սղիականն» ու «Ննէականը» և այլ այս տեսակ զրքեր, որոնք էլ լոյս տեսնէին, հայ ընթերցողի գրադարանի անհրաժեշտ զարդերն էին դառնում: Ըստ երևոյթին ամեն բան լաւ էր գնում: պէտք էր միայն ուրախանալ որ շատ կողմերից իրարից բաժանւած եղբայրների մոտաւոր կեանքի մէջ կար մի ընդհանուր կապ, որ արտայայտուած էր դպրոցական և գրական լեզուի միութիւնով: Ըստ երևոյթին ոչ թէ միայն հարկաւոր չէր այդ կապը խախտել, այլ անհրաժեշտ էր ամրապնդել, աւելի և աւելի մշակելով գրափառ լեզուն և աւելի և աւելի բազմացնելով գրափառ զրքերի և դասական ձեռնարկների քանակութիւնը: Բայց այդպէս է լոկ ըստ երևոյթին: Ազգի պիտոյքներին ուշադիր և նրա շահերին նախանձախնդիր՝ առաջաւոր հայերի համար վաղուց էր արդէն պարզ, որ այդ կապը արւեստական է, որ գրափառը, կտրւած լինելով ժողովրդի լեզուի արմատից, կորցրել է իւր կենսական հիւթերը և էլ չի կարող դիմանալ կեանքի հոսանքի առաջ, ինչպէս ջերմոցի ծաղիկը դրսի օդի տեմպերատուրի տատանումներին ենթարկւած՝ թօշնուած է ու թառամում: Առաջաւոր հայերի տյոգ զիտակցութիւնն էր հէնց որ ներկայ դարում բերաւ մեր նոր գրականութեան սկզբնաւորութեանը Խօսել ժողովրդի հետ իրան հասկանալի լեզուով, զարթեցնել նրա թմբած միտքը, արտայայտել նրա հասարակական պէտքերը, ցաւերը և ուրախութիւնները, ձգտումները և իդէալները, առաջնորդել նրան դէպի եւրոպական լուսաւորութիւնը, մոցնել նրան քաղաքակիրթ ազգերի գերդաստանը և մասնակից անել նրան ընդհանուր մարդկութեան առաջադիմութեան — ահա այն բարձր նպատակը, որին պիտի ծառայէին մեր նորածին գրա-

կանուլթեան հիմնադիրները, մի նպատակ, որ անյայտ էր հներին և որին մեր հին գրականութեան մշակները հասնել երբէք չէին կարող: Այդ նոր նպատակի համեմատ պէտք էր ստեղծել և նոր գրական ձևեր և նոր բովանդակութիւն: Դա մի քանի մարդկանց գործ էր, այլ մի քանի սերունդների:

Երբ սկիզբն առաւ աշխարհիկ գրականութիւնը թէ մեզանում և թէ տաճկահայոց մէջ սկսւեցին վէճեր նոր գրական լեզուն մշակելու միջոցների մասին: Գրափառը իր հարուստ և քարացած ձևերով ու ոճերով այնքան հրապուրիչ էր դեռ շատերի աչքում, որ ծանր էր թւում միանգամից հրաժարել նրան վերակենդանացնելու մտքից: Այդ է պատճառը որ բանասէրներից ոմանք առաջարկում էին խտական աշխարհիկ լեզուն դարաւոր աղաւաղութիւններից և աւամկաբանութիւններից և անզգալի կերպով մօտենալ գրոց լեզւին, այնպէս որ վերջ ի վերջեւ մեր գրական լեզուն էլի գրափառը լինի: Միւսները, չը հերքելով գրոց լեզւի ահագին նշանակութիւնը աշխարհիկ գրական լեզւի մշակման համար, միանգամայն ցնորք էին համարում գրափառը վերակենդանացնելու զաղափարը և պինդ էին բռնում ժողովրդի լեզւից: Աւերջապէս հեղինակներից մի քանիսն էլ կանգնած մնալով այն տեսակէտի վրայ, որ նոր գրական լեզւի հիմքը ժողովրդի լեզուն պիտի լինի, այդ լեզուն մշակելու համար նախապատուութիւն էին տալիս եւրոպական լեզուներին: Հետաքրքրական է սակայն, որ չը նայելով տեսական հայեացքների տարբերութեան, de facto գրողներից իւրաքանչիւրը որոշ զիջումներ էր սնում հակառակորդին. աշխարհափառը գրափառին մօտեցնել ձգտող հեղինակը յաճախ գործ էր ածում աւամկաբանութիւններ. ժողովրդի լեզւի ջերմ կողմնակիցը մոցնում էր կոնսիստորիայի ձևեր ու ոճեր. իսկ եւրոպական լեզուների կաղապարով հայոց լեզուն ձևել ցանկացողը զուգախառնում էր թէ կենդանի բարբառը, թէ գրափառը և թէ օտարաբանութիւնները: Դա մի ասպացոյց էր գրական լեզւի մշակման միջոցների մասին տիրող կարծիքների միակողմանիութեան, մի ասպացոյց որ այդ կարծիքներից իւրաքանչիւրը յայտնի չափով էր միայն մօտենում ճշմարտութեան, իսկ ճշմարտութիւնն այն էր, որ գրական լեզւի մշակման գործը պէտք էր դնել ամենալայն հիմունքների վրայ: Նախ և

առաջ, զուր էր գրափառի վերականգնութեան մասին երազելը. երկրորդ՝ անհիմն էր այս կամ այն թէկուզ՝ համեմատաբար մաքուր պահպանած ժողովրդական բարբառը գրական գործի շինելը և երրորդ՝ առողջ մտքի հակառակ էր աշխարհիկ գրական լեզուն գրափառից կտրելը՝ եւրոպական լեզուներին մօտեցնելու համար. պէտք էր մշակել և հարստացնել նոր գրական լեզուն բոլոր հնարաւոր կենսունակ տարրերով, բայց միշտ հաւատարիմ ֆինալով հայոց լեզւի ոգուն, այն ոգուն, որ արտափայլում է մեր ընտիր ժողովրդական բարբառներում և մեր դասական մատենագրութեան լուսազոյն արտադրութիւնների մէջ: Պէտք էր ստիկանալ ոչ գրափառին, ոչ որ և է տեղական կամ գաւառական բարբառի, ոչ էլ եւրոպական լեզուներին, այլ քաղելով ամեն տեղից պիտանի նիւթեր, ստեղծագործել մի նոր, կենդանի, ճկուն լեզու, որ հզօր յայտարար լինէր ազգային ոգու և ճշգրիտ հաղորդիչ եւրոպական լուսաւորութեան և զիտութեան հայերիս մէջ: Այս ճշմարտութիւնը, որ չի կարելի ասել՝ թէ բոլորովին անչայտ լինէր մեր առաջին բանասէրներին ու մատենագիրներին, չ'ունեցաւ սակայն իր գործնական ջատագովը: Մեր գրականութեան զլուխն անցած էին կամ բուն ժողովրդից դուրս եկած և նրա կեանքով ապրող, բայց քիչ զարգացած մարդիկ կամ մանուկ հասակից՝ հայրենիքից հեռացած համալսարանականներ. ոչ նրանք, ոչ էլ սրանք ծանօթ էին Հայաստանի բազմաթիւ բարբառներին և չէին կարող սրանցից մի այնպիսի միջին լեզու ստեղծել, որ մշակման բովից անցնելուց չհտոյ ժամանակի ընթացքում ընդունելի լինէր ամեն տեղ, ուր կենդանի էր հայ լեզուն: Դրանից առաջացաւ մի ցաւալի հակասութիւն մեր նոր գրականութեան պարագլուխների խօսքի և դործի մէջ. մի կողմից բողոքում էին գրափառի իշխանութեան դէմ և պնդում էին որ ժողովրդի հետ պէտք է խօսել իրան հասկանալի լեզուով, միւս կողմից իրանք այնպիսի լեզուով էին գրում, որ մատչելի էր որոշ գաւառի, որոշ քաղաքի կամ որոշ դասակարգի և քիչ ընդհանուր ազգային տարրեր էր բովանդակում: Արդեանք հասկանալի էր Ալբարատեան գաւառում, բայց Ջաւախքում՝ ոչ, Նազարեանցը հասկանալի էր ռուսահայոց ինտելիգենցիային, բայց ժողովրդին ոչ, Օտեանը հասկանալի էր պոլսեցուն, բայց վանեցուն ու մշեցուն

ու: Ապա ինչ պէտք էր անել ամենքին հասկանալի լինելու համար, կը հարցնէք դուք: Այդ հարցին մասամբ պատասխանում է թէ մեր և թէ տաճկահայոց աշխարհի գրական լեզուի վիճակը. թէ այստեղ և թէ այնտեղ օրէցօր զօրանում են ժողովրդական կենսունակ տարրերը. թէ մեր և թէ նրանց գրական լեզուից օրէցօր վէր է գալիս արւեստականութեան կնիքը: Բայց մենք աւելի հեռու կը գնանք: Մենք պնդում ենք որ արեւելեան և արեւմտեան բարբառները իրօք այնքան էական տարբերութիւն չեն ներկայացնում, որ անհրաժեշտ լինէր աշխարհի երկու գրական լեզուների զոյգութիւնը: Մենք հասկանում ենք մեր գրականութեան այդ երկուութեան պատմական պատճառը, բայց հնարաւոր ենք համարում և նրա միանալը: Եթէ դուրս չը գալ մի հօր տաղանդ որ մի նոր՝ մի ջիւն լեզուի օրինակներ տալ մեզ, վաղ թէ ուշ մեր երկու գրական լեզուներից մէկը տեղի պիտի տալ միւսին: Թէ որը տեղի կը տալ, այդ կախած է նրանից, թէ ինչպէս կ'երթայ այսուհետեւ մեր և տաճկահայոց մտաւոր զարգացման գործը: Բայց դիտելու արժանի է, որ հէնց սկզբից մի քանի հեղինակների գրածներում՝ տաճկահայոց և ռուսահայոց գրական լեզուները միացնելու փորձեր են երևում: Ուղիղ է՝ այդ փորձերը հէնց այնպէս էլ քննարկելու և չ'ունեցան իրանց հետևողները, սակայն նրանք մատնացոյց են անում մի անհրաժեշտ կարիքի վրայ, որ վաղ թէ ուշ պիտի լցուցանել: Լեզուն մասնագէտ լեզուաբանները չեն ստեղծում, այլ սովորաբար՝ բանաստեղծները, որոնք իրանց գեղարւեստական շինւածի համար հարկաւոր մատերիալները քաղում են ժողովրդական բարբառների, ժողովրդական անարւեստ բանահիւսութեան անսպառելի զանաւորներից: Մեր բաժանւած գրականութիւնը մի այդ տեսակ հանճարեղ բանաստեղծի է սպասում, որ միանայ: Այդ ապագայ բանաստեղծը ունի արդէն իր նախորդները, և ամենից նշանաւորը նրանցից՝ Խամառ-Քաթիպան է:

III.

Այն ինչ որ ասացինք մեր նոր գրականութեան առաջին ներկայացուցիչների գործածած գրական լեզուի և գրական ձևերի մասին՝ պէտք է ասել նաև նրանց ստեղծած գրականութեան բովանդակութեան մասին: Այստեղ էլ, ինչպէս և լեզուի մշակման խնդրում

մենք նկատում ենք երեք գլխաւոր ուղղութիւն: Հեղինակներից
 ոմանք, գլխաւորապէս դրափառասէրներ՝ արծարծում են այն տե-
 սակ մտքեր, որոնց նպատակն է կազմակերպել հայոց կեանքը միջ-
 նադարեան կրօնական իդէալների համեմատ: Սրանց համար չը կայ
 ժողովրդի կենսական նիւթական և բարոյական պահանջների ուսում-
 նասիրութիւն: Թող սիրով ու միաբան ապրեն հայերը, թող սերտ
 կապեն ազգային սրբութիւնների և աւանդութիւնների հետ, և
 հայ հայրենիքը դրախտ կը դառնայ,— այդպէս են մտածում գլխա-
 ւորապէս մեր կրօնաւոր հեղինակները: Սրանցից մի փոքր աւելի
 ազատամիտ են երկրորդ ուղղութեան հետեւողները: Իրանց քարո-
 ղութիւններով նրանք վերացական հողի վրայ չեն կանգնած, այլ
 իրական. սրանց իդէալները շատ էլ հեռու չեն դնում առաջինների
 իդէալներից, բայց սրանք այդ իդէալները իրագործելու համար
 գործնական ճանապարհներ են որոնում, ճանապարհներ, որոնց ծրա-
 դիրը հիմնում են ազգի ժամանակակից և պատմական կեանքի ու-
 սումնասիրութեան վրայ. սակայն այդ ուսումնասիրութեան, ինչ-
 պէս և ճանապարհ որոնելու մէջ նրանք երեւան են հանում նեղ
 ազգային տենդենցիաներ, արդիւնք նրանց՝ մարդկային առաջադի-
 մութեան ընդհանուր օրէնքներն ըմբռնելու անկարողութեան: Վեր-
 ջապէս, երրորդ կարգի հեղինակները՝ գլխաւորապէս եւրոպասէրներ՝
 ուսումնասիրելով հայ ժողովուրդը որպէս անդամ մարդկութեան,
 աւելի լայն նպատակ են դնում նրա առաջ, թէև բաւականաչափ
 խորը չեն ըմբռնում և ճիշդ չեն գնահատում այն առանձնապատ-
 կութիւնները, որ որոշում են մեր ազգը միւսներից: Ինկատի ու-
 նեցէք որ մենք նշանակում ենք դրականութեան ընդհանուր հո-
 սանքները, առանց բացարձակապէս կապելու այս կամ այն ուղ-
 ղութիւնը այս կամ այն հեղինակի անւան հետ, բայց որ մեր հե-
 ղինակներից իւրաքանչիւրը իւր իդէալներով մօտենում է մեր որո-
 շած այս կամ այն կատեգորիային,— այդ կասկածից դուրս է: Մենք
 հասկանում ենք որ գեղարւեստական գրականութեան մէջ՝ ընդհա-
 նուր առմամբ, այդպէս հեշտ չէ մատենագիրներին ուղղութիւնների
 համեմատ բաժանելը. գեղարւեստագէտը հրապարակախօսի կամ
 գիտնականի պէս վերացական դատողութիւններով չէ, որ ազդում է
 ընթերցողի հոգու ու մտքի վրայ, այլ կոնկրէտ պատկերներով. կա-

րող է պատահել որ բանաստեղծին յայտնի իւր՝ այսպէս ասած գեղարւեստագիտական profession de foi ն կամ որ նրա բանաստեղծական պատկերները մինչև անգամ հակասեն իւր վերացական դատողութիւններին ¹⁾։ որոշել այդ տեսակ մատենագիրների բանաստեղծական գրւածների տենդենցիաները այնպէս հեշտ է, ինչպէս հրապարակախօսի կամ մտածողի ուղղութիւնը որոշելը։ առաջին գործը՝ աւելի երկար և զգուշաւոր հետազոտութիւն է պահանջում։ Մեր գործը սակայն այստեղ հեշտանում է շնորհիւ այն հանգամանքի՝ որ մեր սակաւթիւ բանաստեղծ հեղինակները՝ գուցէ մէկի բացառութեամբ, ունեն որոշ հրապարակախօսական տենդենցիաներ։ Այսպէս օրինակ՝ տաճկահայոց բանաստեղծներից Ալիշան և Գալֆայեան պատկանում են կրօնական-ազգային ուղղութեան։ սրանց ռոմանտիկական հայրենասիրական բանաստեղծութիւնների մէջ հնչում է հրաւեր դէպի նախնեաց երանելի ժամանակները։ Ոչինչ նշմար կենդանի կեանքից, ոչինչ ցանկութիւն ազգի հետ և ազգի համար ապրելու։ լաց, կոծ, աղօթք, անէծք, յորդոր, սպառնալիք—ամեն ինչ միախառնւած՝ յանուն չուսումնասիրւած ներկայի անբաւարարութեան և յանուն սխալ հասկացած, երևակայական անցեալի։ Մի փոքր աւելի լայնհայեաց են Պէշիքթաշլեան ու Դուրեան, որոնք մի քանի բանաստեղծութիւնների մէջ արձագանք են տալիս իրական կեանքի երևոյթներին։

Բայց տաճկահայոց գրողներն առհասարակ այնպէս սերտ չեն կապւում հրապարակախօսական ուղղութիւնների հետ, ինչպէս ռուսահայ վիպասաններն ու բանաստեղծները։ Մեր գրականութեան սկզբից մինչև օրս մենք չենք ունեցել գրեթէ ոչ մի վիպագիր կամ բանաստեղծ, որ իւր գրւածներում գիտակցաբար թէ անգիտակ-

¹⁾ Այդպէս պատահեց՝ օրինակ, ռուսաց գեղարւեստական դրականութեան ներկայացուցիչներից մի քանիսին. օր. Գոգոլին և Լ. Տոլստօյին, որոնց բանաստեղծական գրւածները ալ բան էին ապացուցանում, քան ինչ իրանք էին քարոզում իրանց նամակներում և փիլիսոփայական-հրապարակախօսական լծւածներում։ Ալ մարդ է Գոգոլը՝ որպէս Ռէւիզորի հեղինակ և ալ մարդ՝ որպէս «Передъиска»-ի հեղինակ։ Այդպէս և Տոլստօյը ուրիշ մարդ է որպէս գեղարւեստագէտ-վիպասան և ուրիշ մարդ որպէս պուրլիցիւտ և փիլիսոփայ։

ցարար առատ հարկ չը լինէր տւած մեր մէջ իշխող հրապարակա-
խօսական այս կամ այն տենդենցիաներին: Այսպէս՝ օրինակ, Պռո-
շեանի իբր վիպասանի դործունէութիւնը կապուած է Վառնկի
ուղղութեան հետ. մի և նոյն նեղ-ազգային բացառականութեան
ոգին, որ քարոզում էր Աղաբէգեան, իշխում է նաև Պռոշեանի
«ազգային» վիպասանութիւնների մէջ: Նալբանդեանն ու Շահազի-
ղեանը աւելի լաւ տեղ չէին կարող դնել իրանց համարձակ ազա-
տամիտ հայրենասիրական երգերի համար՝ քան «Հիւսիսսփայլի» էջերը:
Բաթի՛նի վէպերի միջոցն անցնող հասարակական տենդենցիաները ամե-
նից աւելի սաղ են գալիս «Մշակի» ուղղութեան, և եթէ կայ մի բա-
նաստեղծ-մատենագիր, որի դործունէութիւնը զժամար լինի այս կամ
այն օրդանի ուղղութեան հետ կապելը, դա Գամառ-Քաթիպան է:

(Կը շարունակւի)